

**ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ТЕКСТІВ ЦИРКУЛЯРІВ  
(на матеріалі новогрецької мови)**

*Столярова Анна Анатоліївна*

*канд. філол. наук*

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено вивченню особливостей будови текстів циркулярів новогрецькою мовою та їхніх лінгвостилістичних особливостей на всіх мовних рівнях. Аналіз проведено на матеріалі, що датується двома останніми роками.

*Ключові слова:* циркуляр, стиль, жанр, композиція, лінгвостилістичні особливості.

**Метою** нашої розвідки є визначення жанрових особливостей текстів циркулярів новогрецькою мовою шляхом вивчення їхньої будови та лінгвостилістичних особливостей на всіх мовних рівнях.

**Актуальність** дослідження зумовлено тим, що жанр циркуляру є неоднорідним та вирізняється варіативністю. Циркуляри різняться за змістом та призначенням, що, у свою чергу, визначає відмінності в їхній будові, використовуваній лексиці та стилістиці. Лінгвостилістичний аналіз циркулярів новогрецькою мовою досі не проводився, з огляду на що виникає потреба у їх розгляді з метою отримання повної картини функціонування димотики в різних жанрах офіційно-ділового стилю.

**Предметом** дослідження виступають характерні особливості будови текстів циркулярів та їх лінгвостилістична специфіка на всіх мовних рівнях. **Об'єктом** розвідки правлять тексти циркулярів.

**Матеріалом** слугували тексти 20 циркулярів новогрецькою мовою, датованих 2011–2012 рр., що розміщені на офіційному сайті міністерства внутрішніх справ Греції [Εγκύκλιος της Ελληνικής Δημοκρατίας].

**Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що в ній уперше в українській елліністиці проведено лінгвостилістичний аналіз текстів циркулярів на морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях, визначено домінантні риси їхньої будови.

Постулюючи принципи аналізу тексту, дослідники чи не найважливішим його параметром вважають стиль. У сучасній стилістиці існує близько ста дефініцій стилю. Для нашого дослідження суттєвим виявляється те, що стиль тісно пов'язаний з функціональним аспектом мови, з її використанням у різних сферах людської діяльності, адже жодна з них не обходиться без спілкування.

Ідею про те, що функції мови зумовлено ситуаціями мовлення, висунули та обґрунтували ще у 1930–40-х роках представники Празької лінгвістичної школи: спираючись на праці Ш. Баллі, вони пов'язували стиль із функцією мови, яку вона виконує в тій чи іншій сфері спілкування. Такого ж погляду дотримувався і В. Виноградов, який, розмежовуючи стилі на основі функцій спілкування, повідомлення й впливу, враховував також те, що у стратифікації і функціональній диференціації літературної мови беруть участь і сфера спілкування, тип мислення, типовий зміст, специфічні умови. Згідно з визначенням, даним ученим, стиль – це "суспільно усвідомлена і функціонально зумовлена, внутрішньо об'єднана сукупність прийомів вживання, добору і сполучення засобів мовленнєвого спілкування, що

співіснує з іншими такими самими способами вираження, які слугують для інших цілей, виконують інші функції в мовній суспільній практиці даного народу" [Виноградов 1981, 7–8]. Сформульоване В. Виноградовим розуміння функціонального стилю визначило той напрям у сучасних стилістичних дослідженнях, який можна назвати динамічним підходом до вивчення стилів та їхньої мовленнєвої структури, принципів і способів організації мовного матеріалу в межах конкретного стилю. Внесок ученого у функціональну стилістику полягає в тому, що він висловив думку про відносність та навіть несуттєвість для стилістики відомої дихотомії "мова – мовлення".

Учениця В. Виноградова М. Кожина розширила уявлення про функціональний стиль, доповнивши і уточнивши його характеристику. Дослідниця відзначила, що він співвідноситься не лише зі сферою спілкування, а й з видом суспільної діяльності та формами суспільної свідомості, породженими цією діяльністю. По-друге, основа виділення функціонального стилю, як доводить дослідниця, має подвійний характер: власне лінгвістичний та екстралінгвістичний. По-третє, основу функціонального стилю становить його мовленнєва системність – взаємозв'язок мовних засобів у конкретному різновиді мовлення на підставі виконання ними єдиного комунікативного завдання, екстралінгвістично зумовленого, засобів, пов'язаних між собою значенням стилю (конотацією) [Кожина 1983, 39]. Погоджуючись з розумінням стилю, розробленим В. Виноградовим і М. Кожиною, українська дослідниця С. Єрмоленко додає, що "стиль – це не автоматично заданий вибір та інтегрування мовних одиниць у певному тексті, а принципи узгоджуваності складників висловлювання, що відповідають характерові, типові мислення в кожній сфері мовної діяльності" [Єрмоленко 1999, 272].

Ф. Бацевич зазначає, що основою функціональних стилів є форми спілкування разом з екстралінгвістичними чинниками (мета, завдання, стратегія, тактика спілкування тощо), які його супроводжують, оскільки стилі формуються внаслідок вживання мовного коду мовцем у конкретних мовленнєвих актах під впливом певних екстралінгвістичних чинників, тематики спілкування, а також контексту й ситуації, у межах яких це спілкування відбувається. Контекст і ситуація спілкування й становлять сфери спілкування. З огляду на таке бачення стилю дослідник пропонує визначати функціональний стиль як "різновид літературної мови, який ґрунтується на різних типах мислення (побутовому, науковому, публіцистичному, естетичному тощо) і характеризується сукупністю мовних засобів, що відповідають цим типам мислення, а також принципами і прийомами добору елементів мовного коду учасниками спілкування залежно від змісту, контексту та ситуації, у яких вони перебувають" [Бацевич 2004, 193].

Отже, як випливає з проаналізованих визначень, дослідники загалом погоджуються щодо базових позамовних чинників, що впливають на формування стилю; до них належать сфера суспільно-виробничої діяльності та форма суспільної свідомості. Відповідно, функціональні стилі одночасно виявляються різновидами мовного коду і комунікації, оскільки акумулюють найважливіші складники процесів комунікації: тематику спілкування, пов'язану з узагальненими типами мислення людей, різноманітні лінгвальні та позалінгвальні чинники.

На думку О. Селіванової, одним із важливих параметрів стилю є вибірковість, яка передбачає усвідомлений вибір адресантом мовних засобів, вибір, у якому він спирається перш за все на інваріант мовленнєвого жанру, інтенційно заданого мовного каркасу. Ще одним виділеним О. Селівановою параметром виступає стереотипність стилю, зумовлена його співвідношенням з мовленнєвими жанрами, яка розглядається в ракурсі традицій культури, що нею визначається наявність у ній певних мовленнєвих жанрів та стилів [Селіванова 2002, 101].

Як бачимо, більшість дослідників розглядають функціональний стиль з урахуванням учення М. Бахтіна, який, не заперечуючи існування стилю, увів поняття "жанр", що інкорпорує стиль. За М. Бахтіним, людське мовлення в типових ситуаціях втілюється в певні готові форми мовленнєвих жанрів, які являють собою "типові форми висловлювань, а не самі висловлювання". Учений пише: "Ми навчасомось відливати наше мовлення в жанрові форми, і, чуючи чуже мовлення, ми вже з перших слів вгадуємо його жанр, передбачаємо певний обсяг ..., певну композиційну побудову, передбачаємо кінець, тобто з самого початку ми маємо відчуття мовленнєвого цілого" [Бахтин 1996, 241]. Кожна сфера людської діяльності, маючи своє призначення, свої цілі, умови й середовище, породжує специфічні для неї жанри, що, на думку М. Бахтіна, характеризуються триєдністю: тематичним змістом, стилем та композицією висловлювань. Композиція ж висловлювання є, як правило, культурно обумовленою, тобто такою, що склалася традиційно. З цього випливає, що стиль є нерозривно пов'язаний з певними тематичними й композиційними єдностями. Він може бути предметом самостійного спеціального дослідження, але вчений наголошує, що воно може бути правильним і продуктивним лише за умови постійного врахування "жанрової природи мовних стилів і на основі попереднього вивчення різновидів мовленнєвих жанрів".

Суттєвою ознакою функціональних стилів, яку підкреслюють багато дослідників, є те, що вони являють собою відкриті різновиди мовного коду, між якими існує взаємодія і взаємовплив. Їхня відкритість випливає з негерметичності самих мовленнєвих жанрів, складниками яких вони виступають. Одночасно, вони визнають той факт, що одні стилі є відкритішими (особливо це стосується художнього, публіцистичного й розмовного стилів), інші ж, навпаки, стійкіші й замкнутіші. До останніх належать науковий, конфесійний та офіційно-діловий стиль.

Проблема жанрів продовжує привертати увагу сучасних лінгвістів. По-перше, тому, що введення в лінгвістику поняття "дискурс", як зазначає А. Д. Белова [Белова 2002, 11], викликало необхідність чіткого розмежування понять "стиль", "жанр" та "дискурс". По-друге, завдяки безпрецедентно швидкому розвитку технічних засобів комунікації упродовж останніх років ми стали свідками появи нових, досі незнаних видів спілкування, а відтак і нових жанрів. Серед останніх можна назвати, зокрема, імейл, SMS, висловлювання у блогах, у мережах Facebook, Twitter тощо.

Однією з ознак офіційно-ділового стилю є неоднорідність та багат шаровість, яка пояснюється тим, що цей функціональний стиль обслуговує більше, ніж одну сферу людської діяльності та представлений багатьма видами документів, що різняться за своїм характером та призначенням. Кожний з цих видів документів має

свою мету, виконує свої функції, що, у свою чергу, визначає його лінгвістичні та композиційні особливості.

**Циркуляр**, або циркулярний лист – поняття доволі широке. З одного боку, в адміністративно-управлінській практиці це загальне розпорядження, повідомлення або інструкція, що надсилається підвідомчим установам або підлеглим посадовим особам. У такому разі це відомчий правовий акт. З іншого боку, циркулярами, крім документів, за допомогою яких здійснюється комунікація між органами державної адміністрації, називають також будь-які повідомлення, призначені для широкого кола громадян. Деякі з них публікуються в газетах, інші – розклеюються в громадському транспорті. До циркулярів відносять також комерційні листи, що містять рекламу та адресовані потенційним клієнтам-покупцям [Καλλιμανή-Κοτσώνη 1994, 94], Σκαφίανου 1989, 43]. Отже, жанр циркуляру є неоднорідним, що зумовлює відмінності в будові текстів та в уживаних у них мовних засобах. У цій статті ми обмежимося розглядом циркулярів-відомчих правових актів.

Як і решта документів, тексти циркулярів мають жорстку структуру та складаються за певними правилами. Кожний грецький циркуляр незалежно від органу, яким він був складений, обов'язково має наступні структурно-змістові блоки: 1) *реквізити*: державний герб, назву органу, що видає циркуляр, його адресу; дату та номер документу, перелік установ, яким адресований циркуляр; тему із зазначенням слова "Θέμα", після якої можлива факультативна рубрика "σχετικά (έγγραφα)", у якій перераховано інші документи, що мають стосунок до цього циркуляру; 2) самий *текст* повідомлення, розпорядження або інструкції та 3) *підпис* посадової особи. Додатково текст може супроводжуватися грифом "Επείγον" ("Терміново") або "Εξαιρετικά επείγον" ("Надтерміново").

Текст циркуляру поділяється на констатаційну та розпорядчу частини і може вводитися звертанням, напр., "*Όπως ήδη σας γνωρίζαμε ...*", "*Σας γνωρίζουμε ότι ...*" та завершуватися розпорядженням повідомити зміст циркуляру підпорядкованим інстанціям, що оформлюється окремим абзацем: "*Κατόπιν τούτων, να κοινοποιήσετε την παρούσα Εγκύκλιο στους Δήμους της χωρικής σας αρμοδιότητας για την ενημέρωσή τους και τις δικές τους ενέργειες ...*", "*Παρακαλούμε να κοινοποιήσετε αμελλητί το παρόν στους δήμους της χωρικής σας αρμοδιότητας για την ενημέρωσή τους και τις δικές τους ενέργειες*".

З іншого боку, текст циркуляру може і не містити жодних формул звертання, а бути повністю безособовим та складатися лише з окремих абзаців, виділених у пункти, та уривків з інших нормативно-правових актів. У такому разі текст циркуляру за стилем, будовою та візуальним оформленням наближається до законодавчих текстів, бо наказ у них виражено імпліцитно, описово. Тобто те, що наказується, описується як щось уже виконане, існуюче. Звертання в таких випадках відсутні: "*Όλες οι επιχειρήσεις των δήμων έχουν την υποχρέωση ... της υποβολής στην βάση δεδομένων ... των οικονομικών στοιχείων ...*", "*Όι Αποκεντρωμένες Διοικήσεις παρακαλούνται να ενημερώσουν άμεσα και απευθείας όλα τα προαναφερθέντα νομικά πρόσωπα ...*".

У циркулярах, організованих за моделлю законодавчих текстів, переважна більшість дієслів стоїть у дійсному способі теперішнього часу. Уживання індикативу нічого не змінює в нормативному, регулятивному характері циркуляру. Ключ до

пояснення цього явища дає теорія перформативів Дж. Остіна, згідно з якою будь-який мовленнєвий акт може бути перформативом, якщо його виголошено за певних умов та певними особами. Відповідно, за підписом посадовця-автора циркуляру описовий за своїм характером текст автоматично перетворюється на розпорядження, інструкцію до дій. Це дозволяє не переобтяжувати текст формами імперативу, залежного способу та модальними дієсловами або виразами, що їх замінюють.

Незалежно від форми організації текстів циркулярів – безособової (законодавчої) чи особової (такої, що містить звертання) – у них часто цитуються цілі абзаци з інших нормативно-правових актів, у тому числі й законів. Це може зумовлювати стилістичну неоднорідність у межах тексту конкретного циркуляру, зокрема, концентрацію елементів катаревуси в певній частині документу. Один із можливих варіантів – концентрація елементів книжного різновиду грецької мови в цитованому уривку закону на фоні суто димотичного тексту решти циркуляру. Напр.:

*‘Όπως ήδη σας γνωρίσαμε, στο ΦΕΚ Α' 24/13.2.2012 δημοσιεύτηκε ο νόμος 4042/2012 "Ποινική προστασία του περιβάλλοντος ..." στον οποίο με το άρθρο 64 ρυθμίζεται το θέμα της ανανέωσης των Διοικητικών Συμβουλίων των ΦΟΔΣΑ ως εξής:*

*"Τα δημοτικά συμβούλια εντός είκοσι ημερών από τη δημοσίευση του παρόντος νόμου εκλέγουν τους αιρετούς αντιπροσώπους των δήμων στα διοικητικά συμβούλια ή τη Γενική Συνέλευση σε περίπτωση ανώνυμης εταιρίας ΟΤΑ των υφιστάμενων Φορέων Διαχείρισης Στερεών Αποβλήτων, σύμφωνα με τις διατάξεις ... του νόμου 3463/2006 προκειμένου περί συνδέσμων ή τις διατάξεις του νόμου 2190/1920 προκειμένου περί ανώνυμων εταιριών. ... Ένα τουλάχιστον εκ των μελών του διοικητικού συμβουλίου εκλέγεται από τη μειοψηφία του δημοτικού συμβουλίου ..." [Εγκύκλιος της 5.3.2012, Θέμα: "Υπολογισμός εκπροσώπων για την ανανέωση διοικητικών συμβουλίων ΦΟΔΣΑ"].*

Такі випадки були особливо поширеними невдовзі після переведення сфери адміністрації на димотику, оскільки часто доводилося цитувати закони, видані до мовної реформи. Як бачимо, таке можливе і зараз.

З іншого боку, нам трапилися і протилежні випадки, коли у циркулярі цитується написаний бездоганною димотикою уривок закону, тоді як сам текст циркуляру містить явні ознаки катаревуси, оскільки, очевидно, був складений представником старшого покоління:

*Σας γνωρίζουμε ότι στις 14.2.2012 έγινε αποδεκτή από τον Υπουργό Εσωτερικών κ. Α. Γιαννίτση η εν θέματι Γνωμοδότηση του ΣΤ' Τμήματος του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, το οποίο απεφάνθη ως ακολούθως: "... [Εγκύκλιος της 6.3.2012, Θέμα: "Αποδοχή της υπ' αριθμ. 394/2011 Γνωμοδότησης του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους αναφορικά με τους δικαιούχους ποσοστών του προϊόντος της κράτησης του ΚΗ' Ψηφίσματος"].*

Проте загалом, проаналізувавши увесь дібраний корпус циркулярів, мусимо констатувати, що згадана стилістична неоднорідність досліджуваних текстів – скоріше виняток, ніж правило, оскільки переважна більшість проаналізованих нами текстів свідчить про те, що в Греції вже фактично повністю усталилися всі основні жанри офіційно-ділового стилю на базі димотики.

З синтаксичного погляду тексти циркулярів практично нічим не виділяються з-поміж решти текстів офіційно-ділових жанрів. Так само як і в останніх, маємо в

циркулярах панування складнопідрядних речень, часто ускладнених однорідними підрядними. З підрядних речень перше за кількістю місць утримують означальні з *που / ο οποίος*, також широко вживаються умовні речення, що вводяться за допомогою сполучників *εάν / εφόσον* або виразу, що його замінює – *στην περίπτωση που*.

*Σύμφωνα με την ανωτέρω εγκύκλιο 33, τα στοιχεία που αφορούν όλα τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου ενός Δήμου, καθώς και όλες τις επιχειρήσεις στις οποίες ο Δήμος είναι ο μοναδικός μέτοχος ή ιδιοκτήτης ... συγκεντρώνονται και υποβάλλονται από το Δήμο ...* [Εγκύκλιος της 21.2.2012, Θέμα: "Υποχρέωση υποβολής Οικονομικών Στοιχείων ΝΠΔΔ και επιχειρήσεων των Δήμων στην βάση δεδομένων "Οικονομικά στοιχεία δήμων" του ΥΠΕΣ για το 2011"].

*Αντίστοιχα στην περίπτωση που ο πολίτης τρίτης χώρας έχει εισέλθει με θεώρηση εισόδου στην Χώρα, είναι δυνατή η επιστροφή στον εργοδότη των ασφαλιστικών εισφορών εφόσον:*

1) ο μετακληθείς πολίτης τρίτης χώρας υπαχθεί σε καθεστώς αναγκαστικής απομάκρυνσης από τη Χώρα ή δικαστικής απέλασης,

2) καταγγείλει την σύμβαση εργασίας και αποχωρήσει οικειοθελώς από τη Χώρα [Εγκύκλιος της 1.3.2012, Θέμα: "Εφαρμογή των διατάξεων 5 και 6 του ν. 4018/11 (ΦΕΚ 215 Α') "Αναδιοργάνωση του συστήματος αδειοδότησης για τη διαμονή αλλοδαπών στη χώρα υπό όρους αυξημένης ασφάλειας"].

Лексичне наповнення тексту циркуляру залежить від його тематики, а значить, від органу, що його видав. Завжди присутня базова офіційно-ділова лексика, кліше (*εις διπλούν / εις τριπλούν, ως ακολούθως, ως εξής, ο ανωτέρω*), які здебільшого являють собою застигли катаревусні форми, і загальноюридична лексика. Решта лексику може належати до спеціальної термінології конкретної галузі – економічної термінології, лексики адміністративного управління тощо.

Результати вивчення особливостей будови та мови сучасного грецького циркуляру дозволяють дійти низки висновків. Стиль адміністративних документів, так само як і стиль поточного законодавства, відрізняється від стилю базового законодавства більшою персоніфікованістю, експліцитнішою категоричністю, частою наявністю звертань до адресата. На відміну від текстів базового законодавства, стиль сучасних циркулярів продовжує частково визначатися такими дискурсивними чинниками, як мовне чуття того, хто їх складає. Очевидно, що останнє тісно пов'язане з віком. Можна припустити, що мова текстів, написаних молодшими за віком посадовцями, максимально наближена до розмовної димотики, тоді як старше покоління виявляє тенденцію до ширшого використання катаревусних елементів.

Досліджені нами тексти складені упродовж двох останніх років, і в них вплив катаревуси практично не відчувається. Це свідчить про те, що в наш час у Греції вже в цілому викристалізувалася переважна більшість жанрів офіційно-ділового стилю, в основу яких покладено димотику. Кількість морфологічних, лексичних та, тим паче, синтаксичних елементів, характерних для катаревуси, суттєво обмежено. Поодинокі приклади, що трапилися нам, охоплюють такі явища, як надання переваги архаїзованим прийменникам (*δελτία προσβάσιμα προς συμπλήρωση, υπό τη μορφή δελτίων, στο Υπουργείο Εσωτερικών (εφ'εξής ΥΠΕΣ)*), вживання периферійних для димотики дієприкметників (*όλα τα προαναφερθέντα νομικά πρόσωπα*), морфологічно

застарілих форм дієслів (*απεφάνθη* замість *αποφάνθηκε*, *περιγράφηκαν* замість *περιγράφτηκαν*, *υποχρεούνται* замість *υποχρεώνονται* тощо), використання деяких архаїзованих прислівників (*αμελλητί*, *όπως εντοπισμένες τροποποιήσεις*). Синтаксичний вплив "високого стилю" грецької мови обмежений збереженням подекуди звороту *σχήμα υπερβατόν*, причому його елементи морфологічно пристосовані до норм димотики: напр., *στο πλαίσιο της ασκούμενης από αυτές εποπτείας*.

Загалом, проведене дослідження дає нам можливість констатувати, що адміністративно-управлінський підстиль офіційно-ділового стилю, та зокрема, досліджуваний нами жанр циркуляру, вже практично повністю сформувався. Деякі індивідуальні відмінності в стилі текстів циркулярів об'єктивно зумовлено мовним чуттям автора кожного конкретного тексту, оскільки на відміну від текстів, скажімо, законів, їх не піддають багаторівневному редагуванню.

**Перспективи подальших досліджень.** У подальшому перспективним видається порівняльне вивчення лінгвостилістичних особливостей текстів циркулярів димотикою та катаревусою (книжною грецькою мовою, що була офіційною мовою Грецької держави аж до 1976 р.). З іншого боку, плідним може виявитися порівняльне дослідження сучасних текстів циркулярів новогрецькою і українською мовами.

В статтю вивчається своєобразие композиції текстів циркулярів на новогрецькому мові і їх лінгвостилістичні особливості на всіх мовних рівнях. Аналіз проводиться на матеріалі, датованому останніми двома роками.

*Ключевые слова:* циркуляр, стиль, жанр, композиція, лінгвостилістичні особливості.

The article deals with the peculiarities of the composition of the texts of Modern Greek circular letters as well as with the specifics of the linguostylistic means used in them. The analysis is carried out on the material of the last two years.

*Key words:* circular letter, style, genre, composition, linguostylistic means.

### Література:

1. *Бахтин М. М.* Проблема речевих жанрів: [собр. соч. в 7 т.] / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Русские словари, 1996. – Т. 5. – С. 240–246.
2. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики: [підр.] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
3. *Белова А. Д.* Поняття "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці / Алла Дмитрівна Белова // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія "Іноземна філологія" / відп. ред. Ніна Миколаївна Корбозерова. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. – Вип. 32–33. – С. 11–14.
4. *Виноградов В. В.* Проблемы русской стилистики : [учеб. пособие] / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Высшая школа, 1981. – 320 с.
5. *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності. Стилїстика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
6. *Кожина М. Н.* Стилїстика русского языка: [учеб. для вузов] / М. Н. Кожина. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
7. *Селиванова Е. А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Елена Александровна Селиванова. – Киев : Фитосоциоцентр, 2002. – 335 с.
8. *Εγκύκλιος της Ελληνικής Δημοκρατίας* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ypes.gr/el/Ministry/Encyclical/>
9. *Καλλιμανή-Κοτσώνη Κ.* Πρακτική Γραμματείας Γ' ΤΕΛ / Κ. Καλλιμανή-Κοτσώνη, Α. Σαββοπούλου-Λεβέτσιου. – Αθήνα : Οργανισμός Εκδόσεως διδακτικών βιβλίων, 1994. – 371 σ.
10. *Σκαφίανού Γ. Κ.* Εμπορική αλληλογραφία / Γ. Κ. Σκαφίανού. – [έκδοση 5<sup>η</sup>, βελτιωμένη και συγχρονισμένη]. – Αθήνα : Εκδόσεις "Interbooks", 1989. – 335 σ.